

ҚОРАҚАЛПОҚ БАДИИЙ ФИЛЬМЛАРИДА МИЛЛИЙ ИДЕНТИКЛИК МАСАЛАЛАРИ

Азиз Аскарлов,

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти нукус филиали
уқтувчиси

Аннотация: Бугунги кунда Ўзбекистон кинематографи янада ривож топаётгани баробарида профессионализм, бадиийлик, эстетик нуқтайи назаридан камчиликлар ва муаммоларга дуч келмоқда. Бунга гоёвий-бадиий ва мазмун жиҳатларидан пухта асарларни вужудга келтириши бўйича изланишлар етарлича амалга оширилмаётгани, фильмларнинг тасвирий ва бадиий ифода воситалари тўлақонли акс этмаётгани, “устоз-шогирд” анъаналарининг узвийлиги таъминланмаётгани сабаб бўлмоқда. “Ишлаб чиқилаётган кино маҳсулотларининг мафкуравий-бадиий даражасининг пастлиги, сценарийнавислик, режиссёрлик ва актёрлик ишларининг лозим даражада сифатли эмаслиги, ёшлар учун маънавий намуна бўлиб хизмат қиладиган бадиий образларнинг кўпинча мавжуд эмаслиги ёш авлодни жасорат ва қатъиятлик руҳида тарбиялаш, ёт “оммавий маданият”га қариши курашиши каби миллий кинематографиянинг асосий мақсадларини амалга ошириши имконини бермаяпти”. “Қорақалпоқфильм” киностудияси фаолиятида ҳам оқсашлар кузатилаётган бўлиб, бунга профессионал кадрларнинг етишмаслиги, ижодкорларда бадиий-эстетик тафаккур намоён бўлмаётгани, замон талабига мос моддий-техник база шакллантирилмагани асосий сабаб бўлмоқда. Шу жиҳатдан қорақалпоқ киноси тарихи, замонавий ҳолати, хусусиятлари, қорақалпоқ бадиий маданиятида киновин урни, ривожини илмий тадқиқ этиши долзарб аҳамият касб этмоқда.

Калит сузлар: Қорақалпоғистон, бадиий фильмлар, миллий идентиклик, Орол денгизи, қорақалпоқфильм киностудияси

“Идентиклик” тушунчаси психологияда инсоннинг турли ижтимоий, иқтисодий, миллий, сиёсий, диний, маданий гуруҳ ёки жамиятга тегишли эканлигини ифодалашни англатади. Унинг семантик хусусиятдаги маъноси индивиднинг ўзини бошқалардан фарқли бўлган шахс сифатида англашида намоён бўлади. Бундай англаш жараёнини турли соҳалар каби кино санъатида ҳам кузатиш мумкин. Шу аснода “Қорақалпоқфильм” студиясида ишланган бадиий фильмларда ҳам киноижодкорлар қорақалпоқ халқининг бошқа халқлардан ажратувчи ўзига хос хусусиятларини англашга интиладилар. Эътиборли томони шундаки, қорақалпоғистонлик киноижодкорлар бу жараёнда нафақат яхши жиҳатлар, балки салбий иллатларни ҳам англаб, экранда ёритишга интилмоқдалар. Бундай танқидий ёндашув идентикликни англаш жараёнида моҳиятга чуқурроқ кириб боришга имкон беради. Орол денгизи билан боғлиқ глобал муаммони ҳудудий жиҳатдан бевосита қорақалпоқ халқи чуқур ҳис этаётгани сабабли юқорида қайд этилган жараён айнан Орол муаммоси фонида ижодий тадқиқ этилаётгани масаланинг қиймати янада ортишига, камчиликлар аниқ ва равшан ифодаланишига сабаб бўлмоқда. Бу, айниқса, “Қорақалпоқфильм” студиясида суратга олинган илк бадиий фильмларда яққол кўзга ташланади.

1989 йили яратилган “Гум-гум” бадиий фильми Орол муаммосига бутунлай ўзгача ракурсда ёндашилгани билан эътиборни ўзига жалб этади. Унда Орол денгизининг қуриб бориши фонида инсонлар ўртасида юксак ахлоқий тушунча ва қадриятлар йўқолиб бораётгани хусусида бонг урилади. Фильм сюжетида ахлоқсизлик ҳукм сурган жамиятда табиий офатлар бўлиши, оддий инсонлар жабр чекиши ҳақидаги аччиқ ҳаётий ҳақиқат қарор топади.

Сценарий муаллифлари У.Абдурахманов, М.Тўйчиев фильмнинг асосий конфликтини айнан жамият ва оддий инсон ўртасига қуриб чиққан. Жамият қиёфасида мансабпараст, андишасиз, нафси ўпқон раҳбарлар гавдаланади. Маҳаллий халқ эса ана шу раҳбариятдаги иллатлар туфайли азият чеккан, бечораҳолга айланган. Улар ҳатто Оролнинг чекиниши сабабини ҳам юқори қатлам вакиллари касб этган қинғирликларда, деб биладилар. Муаммога бундай образли ёндашув фильм конфликтининг янада кескин тус олишига сабаб бўлган.

Фильм сюжети ўтган асрнинг 80-йиллари иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий ҳаётни ўзида акс эттирган. Воқеалари 2 кун ичида содир бўлса-да, ушбу қисқа муддат ичида сўнгги бир неча ўн йилликда юзага келган талофатлар тўла-тўкис намоён бўлади. Сюжет Москвадан Оролбўйидаги аҳоли яшаш пунктига меҳмон ташриф буюриши ҳақида хабар билан бошланади. Оқсоқол ҳамда қишлоқдаги барча мутасаддилар ана шу “нозик меҳмон”ни кутиб олиш тараддудида ўзини у ёқдан-бу ёққа урадилар. Бироқ меҳмон бор-йўғи карп балиғининг денгизга мослашувини тадқиқ этувчи олим эканлиги аён бўлгач, ана шу оқсоқол ва унинг атрофидагилардаги ўта тақаллуфдан иборат муносабатлар ўзгаради. Шунга қарамай, меҳмоннинг ҳурмати жойига қўйишни тўхтатмаган оқсоқол ўзи билмаган ҳолда нақадар разил шахс эканлигини атрофдагилари фош этади. Айнан москвалик меҳмон орқали Орол билан боғлиқ аянчли аҳвол очиқланади.

Фильмнинг номида рамзийлик мужассам бўлган. Маҳаллий аҳоли вакиллари денгиз кетиб, ўрнида ҳосил бўлган саҳрода яшайдиган эчкиэмарларни “гум-гум” деб атайди. Бу ибора муаммолар гирдобида қолган бўлса ҳам, эчкиэмар сингари қум орасида жим яшашга мажбурлик маъносини англатади. Оролбўйида истиқомат қилувчи оддий халқ ҳам саҳрога айланган ҳудудларда истиқомат қилса-да, чурқ этмай, шундай

шароитга кўнишга мажбур. Бундай образлилик фильмнинг поэтик руҳиятига мос тушган.

“Гум-гум” фильмининг тасвирий ифодаси образлилик ва рамзийликка қурилган. Фильм экспозициясида режиссёр Ж.Давлетов Оролбўйидаги маиший ҳаётни ифодалаш мақсадида ушбу ҳудуд табиати, аҳолисининг яшаш тарзини табиий натурада суратга олинган, аввалдан саҳналаштирилмаган кадрлар билан тасвирлайди. Бунда оператор В.Алламяров камеранинг доимий ҳаракатидан фойдаланади, айниқса, узлатга чекинган қишлоқ уйларини тасвирлашда камера юриб кетаётган машина ичидан суратга олгани сабабли табиий қимирлаш эффекти юзага келган. Бундай съёмка услуби композитор Д.Янов-Яновскийнинг таҳликали мусиқа садолари остида фильмнинг ташқи ва ички динамикага бой муҳитига олиб киришда катта ёрдам берган.

Фильмдаги бош қаҳрамон сифатида даставвал Оқсоқол образи намоён бўлади. У аввалига фаоллиги, салобатли кўриниши билан халқпарвар, куюнчак, ғайратли раҳбардек таассурот уйғотади. Бироқ қўли остида ишлайдиган бир ходимнинг мактаб ва поликлиника қуриш бўйича мурожаатига қўл силташи унга нисбатан томошабинда негатив муносабат пайдо бўлишига олиб келади. Воқеалар мобайнида Оқсоқол маишатпараст, манфаатпараст, беор, разил шахс эканлиги аён бўлади. У “нозик меҳмон”ни ўз манфаати ва тинчлиги йўлида ўта дабдаба билан кутиб олиб, шу меҳмон Варапаев баҳонасида маишатдан ортмай қолади. Варапаев – С.Ивановга Орол муаммосини сўзлашда Оқсоқол – Қ.Абдреимовнинг виждони озгина бўй кўрсатса-да, бироқ фильмнинг кульминацион қисмида Котиба Ойгул – З.Баймуратовадан фаҳш йўлида фойдаланишга интилиши мазкур қаҳрамоннинг нақадар пасткаш кимсалиги маълум бўлади. Натижада фильм аввалида гўё бош қаҳрамон бўлиб кўринган образ сўнггига келиб, асосий антагонист эканлиги, протагонист эса Орол денгизи ва унинг атрофидаги

она-табиатлиги ойдинлашади. Финал қисмида Ойгулни саҳрода унинг акаси, Оқсоқол ва ёрдамчиси девоналардек излаб юришида ҳам рамзийлик мужассам. Ушбу кадрларда Ойгул Орол денгизига қиёсланади, уни излаб юрганлар эса қилғиликни қилиб қўйиб, кўзи кеч очилган шахслар. Бироқ энди кеч, Ойгул сингари Орол ҳам қайтмайди.

Фильм экспозициядаги табиий ва ҳаётий кадрлар билан бошланиб, шу каби эпилог билан якун топган. Натижада боши ва охири бир ғоя остига бирлашган бадиий яхлит кинокартина вужудга келган. Экспозициядаги кадрлар кўпроқ таништирув хусусиятига эга бўлса, эпилогдаги кадрларда муаммога лоқайдлик ортидан юзага келган аянчли аҳвол тасвирланади. Унда Орол денгизининг чекиниши туфайли пайдо бўлган экологик танглик, маҳаллий аҳоли орасида туғилган жисмонан нуқсонга эга инсонларнинг глобал муаммо сабабчилари-ю, унга бефарқ одамларга мурожаати акс этади. Ҳам экспозиция, ҳам эпилогдаги суратга олинган кадрлар, якундаги Орол денгизининг қанча қисми куриб битгани ҳақидаги маълумотлар бадиий фильмнинг ҳужжатлилик хусусияти билан йўғрилишига сабаб бўлган.

Фильмдаги контраст бўёқлар асосий конфликтнинг яққол намоён бўлишига олиб келган: бир томонда оддий аҳоли ҳам жисман, ҳам руҳан ўта танг аҳволда қолган, иккинчи томонда эса раҳбарлар-у мутасаддилар маишат билан банд. Мазкур аччиқ ҳақиқат “Гум-гум” фильмининг фожеий руҳиятини ўзида акс эттиради. Фильм ижодкорларининг асосий мақсади ана шундай контрастликларни кўрсатиш орқали Оролга бутун жамоатчиликнинг эътиборини қаратишдан иборатдир.

“Гум-гум” фильмини “Қорақалпоқфильм” тарихидаги катта маданий воқелик сифатида қабул қилиш мумкин. Бунинг сабаби нафақат у қорақалпоқ киноси тарихидаги илк бадиий фильмлардан бири бўлганида, балки унда кучли профессионал ижодкорлардан иборат ижодий гуруҳ ишлаганида, Орол денгизи билан боғлиқ глобал муаммога ноодатий нигоҳ

ташланганида намоён бўлади. Ноодатий нигоҳ фильмнинг сюжети, воқеалари ривож, образлари, умумий стилистикасидаги сюрреалистик ёндашувда ўз аксини топган.

“Гум-гум” бадий фильми 1990 йилда АҚШнинг Сан-Франциско шаҳрида бўлиб ўтган Халқаро кинофестивалда олий мукофот – Гран-прини қўлга киритгани ҳам бежиз эмас.

Қорақалпоғистонлик киноижодкорлар нафақат глобал муаммолар, балки айрим ижтимоий масалаларга ҳам томошабинлар эътиборини қаратишга интилдилар. Хусусан, “Тиқин” қисқа метражли бадий фильми жамиятда учраб турадиган манфаатпараст, инсофсиз, ахлоқсиз шахсларнинг қиёфасини фош этади.

Сценарий муаллифи О.Абдирахманов сюжетни турли воқеаларга қуриб чиққан бўлиб, мазкур воқеалар бош қаҳрамон Мирзабайнинг асл характери аста-секин очилиб боришига ёрдам берган. Ҳар бир эпизодда унинг турфа хил иллатларни ўзида мужассам этгани намоён бўлиб боради. У ўз мансабидан фойдаланиб, кафедан алкоголь маҳсулотларини шериги орқали олиб чиқиб пуллайди, топган пуллари эса ўз хузур-халовати ва маишати учун ишлатади, футбол ўйнаб юрган болалар тепган тўп унинг машинасига теккани учун ана шу тўпни пичоқ билан ёради ва нақадар бемехрлигини кўрсатади. Мирзабайнинг асосий қилиғи велосипедлар ғилдирагидаги тиқинни олиб, чўнтагига солишида ўз аксини топади.

Режиссёр Т.Қалимбетов Мирзабай ролига актёр М.Отемисовни танлаган. М.Отемисов думалоқ шаклидаги танаси, шардек катта қорни, атрофга доим суқланиб қараши билан бош қаҳрамоннинг табиатига мос тушган. Унинг юриш-туриши, ҳар бир хатти-ҳаракатида кибр, манманлик, безорилик ҳукмрон. Фильм экспозицияси ва илк эпизодларида образли ёндашув кўзга ташланади. Экспозицияда Мирзабай – М.Отемисов айланиб турган велосипед ғилдираклари фонида пайдо бўлади. У ғилдираклардаги

тиқинларни олиб, чўнтагига соларкан, қаҳ-қаҳ отиб кулади. Кейинги кадрларда шаҳар манзараси фонида унинг кулгиси янграркан, бунда Мирзабай каби шахслар қилмишлари билан бутун шаҳар бўйлаб ўзини хукмрондек тутишига ишора мавжуд.

Экспозицияга уланган Мирзабайнинг туши эпизодида образли ёндашув янада яққолроқ намоён бўлган. Унда Мирзабай – М.Отемисов “СССР” ёзуви туширилган майкада йўлнинг ўртасида ястаниб ётади. Бунда қаҳрамоннинг беўхшов қорни, бамайлихотир ҳолатини СССРга қиёслаш бор. Сўнг Мирзабайнинг ортидан велосипедчилар қувлай бошлаши ва у қочишида ўтган аср 80-йиллари охирида СССРнинг парчаланиш арафасидаги хотиржамлигини йўқотганига рамзий ишора бўлган.

Фильм сюжетидаги турли воқеалар айнан Мирзабайнинг характерини тобора ёрқинроқ намоён этишга хизмат қилган. Операторлар В.Алламяров, К.Исаков бош қаҳрамоннинг ташқи кўриниши, шакл-шамойилини аниқ кўрсатиш учун доимо умумий ва ўрта планлардан фойдаланган. Бу ўзини оклаган, чунки фақатгина ўз ҳузур-ҳаловати учун ҳаёт кечирадиган бундай кимсанинг беўхшов семириб кетганини тасвирлаш ҳамда бу орқали унга нисбатан нафратни янада қўзғаш зарур эди. Сюжет воқеалари аста-секин ривожланиб бораркан, бош қаҳрамонга нисбатан пайдо бўлган нафрат янада кучайиб боради. У пичоқ билан ёрган тўпнинг эгасини кўчада кўриб, хуштак чалганча ана шу болакайни тўхтатиши ҳамда ўз машинасини арттириши Мирзабайнинг турли иллатларга бой табиатидаги манфурликни кучлироқ намоён бўлишига сабаб бўлган. Ана шу болакай шаҳардаги қанчадан-қанча велосипедлар, автомобиллар, ҳатто кичик самолётларнинг ғилдиракларидаги тиқинларни йиғиб келиб, Мирзабайнинг юзига сочиши фильм воқеаларига адолатли яқун ясаган. Бу бировларнинг ҳақини еб тўймайдиган шахслар устидан ғозонилган ғалабадир.

“Қорақалпоқфильм”да суратга олинган сон жиҳатдан унча кўп бўлмаган бадиий фильмларда поэтик кинога хос бадиий ифода воситалари ўз аксини топди. Орол билан боғлиқ глобал муаммолар ҳақида ҳикоя қилувчи фильмларда рамзий деталлар, аллегорик воситалар ўринли қўлланилгани эътиборни жалб этади. Уларда алоҳида образларни Орол билан ўхшатиш орқали денгизнинг тобора чекиниб бораётганининг асосий сабаби инсон омили эканлигини кўрсатиш, бунда мазкур муаммони одамлар орасида ўзаро ҳурмат, инсоний туйғулар, кадр-қиммат тушунчалари йўқолиб кетгани билан боғлаш орқали рамзийлик ва образлиликка интилишлар кузатилди.

Киноижодкорлар жамият ривожига тўсқинлик қилаётган турли ижтимоий масалаларни юмор орқали ифодалаш бўйича ижодий изланишларини ҳам юзага келтирмоқдалар. Бунда шафқатсиз сатирик ёндашув билан одамлар орасидаги кўплаб иллатларни фош этиш асосий мақсадга айланган.

Мустақиллик даврининг иккинчи ўн йиллигида қорақалпоғистонлик киноижодкорлар “Ўзбекфильм”да фаолият кўрсатувчи ҳамкасблари билан ҳамкорликда ғоявий-бадиий жиҳатдан юксак бўлган бадиий фильмларни суратга олдилар. Мазкур фильмлар мавзуси, ижтимоий юки ва таъсири нуқтаи назаридан алоҳида аҳамият касб этиб, уларда ўз фаолияти, интилишлари, орзу-мақсадлари, юртига садоқати билан ибрат бўлувчи замондошлар образи акс этгани билан эътиборли. Мустақиллик йилларида суратга олинган бадиий фильмлар “Қорақалпоқфильм”нинг нафақат техник, балки бадиий жиҳатдан ҳам янада ривож топганининг амалий исботи билан намоён бўлди.

Кинематографда операторлик иши фильм ғоясини томошабинга етказишдаги энг муҳим компонентлардан бири ҳисобланади. Оператор профессионал, кучли фантазияга эга, сезгир, эътиборли, ҳақиқий ижодкор

бўлса, маҳоратли режиссёр билан кучли тандемга айланади, актёрлар ҳам суратга олиш жараёнида мушкулликларга дуч келмайдилар, драматургик асар экранда ёрқин ифодасини топади. Ҳар қандай фильмни томошабин айнан операторнинг ўткир нигоҳи орқали томоша қилади.

Бироқ қорақалпоқ киносида маҳаллий операторларнинг ижоди у қадар ёрқинлиги, профессионаллиги билан ажралиб турмайди. Тўғри, Н.Давкараев, Б.Базарбаев, Б.Дилмуратов, К.Исоқов, А.Асқаров ва бошқа операторларнинг қатор режиссёрлар билан ҳамкорликдаги ижоди қорақалпоқ ҳужжатли киносининг ривож топишида катта аҳамият касб этди. Аммо ҳужжатли кино ва бадиий кино ўртасида специфик нуқтаи назардан катта фарқ бор. “Қорақалпоқфильм” киностудиясида яратилган бадиий фильмларни суратга олиш бўйича юқорида қайд этилган операторларда етарли малака, билим ва тажриба мавжуд эмаслиги, улар томонидан бадиий кинонинг ўзига хос хусусиятлари, ифода воситалари ижодий ўзлаштирилмагани билан боғлиқ муаммо юзага чиқди. Қорақалпоқ киноси вакилларининг “Ўзбекфильм” ижодкорлари билан ўзаро ҳамкорликда суратга олинган бадиий фильмларидагина операторлик иши алоҳида мазмун касб этди.

Шу нуқтайи назардан, қорақалпоқ киносидаги энг катта муаммо кадрлар билан боғлиқлиги, “Қорақалпоқфильм” киностудиясида профессионал, соҳа бўйича таҳсил олган, етук ижодкорлик қобилиятига эга бўлган мутахассислар етишмаслиги унинг ривожига тўсқинлик қилаётгани маълум бўлди. Бу муаммони бартараф этиш учун киностудияни олий маълумотли кадрлар билан жадал равишда таъминлаш, уларни нафақат Ўзбекистонда, балки кино санъати ривожланган хорижий юртларда ижод қилаётган ҳамкасблари билан ўзаро билим ва тажриба алмашиш ишларини доимий йўлга қўйиш зарурдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Хайтматова С., Абулқосимова Х. Ўзбекистон санъати тарихидан: мустақиллик давридаги ўзбек киноси. – Тошкент, 2008.
2. Тешабоев Ж. Узбекское кино: традиции и новаторство. – Ташкент: Изд-во литературы и искусства им. Г.Гуляма, 1979. – 184 с.